KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA AXLOQIY QADRIYATLAR SHAKLLANISHINING INTEGRATIV PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Jumaqulova Saodat Quvondiq qizi

Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Tezisda kichik maktab yoshidagi bolalarda axloqiy qadriyatlar shakllanishining psixologik mexanizmlari kognitiv, emotsional va shaxsiy-identiklik komponentlarining o‘zaro uyg‘unligi nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Muallif axloqiy qadriyatlarning ichkilashuv jarayonini «emotsional idrok – axloqiy “men” – kutiladigan emotsiya» zanjiri orqali izohlovchi integrativ modelni taklif etadi hamda undan kelib chiqadigan psixologik-pedagogik tamoyillarni asoslaydi.

Kalit so‘zlar: axloqiy qadriyat, ichkilashuv, kichik maktab yoshi, axloqiy tafakkur, empatiya, axloqiy emotsiyalar, axloqiy identiklik, integrativ yondashuv.

Muammoning dolzarbligi

Yangi O‘zbekistonda barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunda ta’limning asosiy tamoyillari qatorida tarbiyaviy xarakter, insonparvarlik va milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik alohida qayd etilgan. «O‘zbekiston – 2030» strategiyasida esa yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, oila institutini mustahkamlash vazifalari ilgari surilgan. Bu vazifalarni amalga oshirish, avvalo, axloqiy qadriyatlar shaxs ongida qanday psixologik qonuniyatlar asosida shakllanishini ilmiy asoslashni talab etadi.

Mazkur masalada kichik maktab yoshi (7–10 yosh) alohida o‘rin tutadi. E.G‘oziyev ta’kidlaganidek, maktabga kirish bola ruhiy rivojlanishidagi burilish nuqtasi bo‘lib, aynan shu davrda o‘z-o‘zini anglash va ichki nazorat qilish qobiliyatlari shakllana boshlaydi. Z.T.Nishanova, M.X.Xolnazarova va M.Q.Muxliboyev, Sh.A.Do‘stmuhamedova kabi mahalliy olimlar ham ushbu bosqichni «men xohlayman» motividan «men bajarishim kerak» motiviga o‘tish, ya’ni ixtiyoriy xulq shakllanish davri sifatida tavsiflaydi.

Biroq amaliyotda axloqiy tarbiya ko‘pincha qoidalarni tushuntirish va nasihat bilan cheklanib qolmoqda. Natijada bola axloqiy me’yorni bilsa-da, uni o‘z xulqining ichki regulyatoriga aylantirmaydi. Bilim va xulq o‘rtasidagi bu uzilish axloqiy qadriyatlar shakllanishining psixologik mexanizmlarini yaxlit, integrativ tarzda o‘rganishni dolzarb qiladi.

Tadqiqotning maqsadi va metodologik asoslari

Tezisning maqsadi — kichik maktab yoshida axloqiy qadriyatlar shakllanishining psixologik mexanizmlarini aniqlash va ularni yagona integrativ modelga birlashtirishdan iborat. Tadqiqotning metodologik asosini L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasi, A.N.Leontyev va D.B.Elkoninning faoliyat nazariyasi, L.Kolbergning kognitiv-rivojlanish yondashuvi, U.Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi hamda T.Malti va T.Krettenauerning axloqiy emotsiyalar va axloqiy «men» haqidagi zamonaviy qarashlari tashkil etadi. Tadqiqotda nazariy-qiyosiy tahlil, umumlashtirish va modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kichik maktab yoshida axloqiy qadriyatlarning shakllanishi tashqi me’yorning ichki qadriyatga aylanishi — ichkilashuv (interiorizatsiya) jarayonidir. L.S.Vigotskiy ta’biri bilan aytganda, har qanday oliy psixik funksiya dastlab ijtimoiy, so‘ngra individual tekislikda

namoyon bo‘ladi. Axloqiy qadriyat ham avval kattalar bilan munosabatda «tashqi talab» sifatida mavjud bo‘ladi, keyinchalik esa bolaning o‘zini baholash mezoniga aylanadi. Mazkur jarayonni ta’minlovchi uchta o‘zaro bog‘liq mexanizm ajratildi.

1. Kognitiv mexanizm axloqiy me’yorlarning mazmunini anglash bilan bog‘liq. Bu davrda bolaning axloqiy tafakkurida uchta sifat o‘zgarishi kuzatiladi. Birinchidan, qoidaning manbai («kim aytdi?») o‘rniga uning mazmuni va oqibati («nima uchun?», «bu kimga qanday ta’sir qiladi?») baholash mezoniga aylanadi. Ikkinchidan, A.Prensipe va Ch.Xelvig ko‘rsatganidek, bola niyat va oqibatni farqlay boshlaydi: ataylab va tasodifan yetkazilgan zarar endi bir xil baholanmaydi. Uchinchidan, bola axloqiy me’yorlarni (zarar yetkazmaslik, adolat), konvensional qoidalarni (sinf tartibi) va shaxsiy tanlov sohasini bir-biridan ajrata boshlaydi. Bizningcha, ushbu farqlash bolaning qaysi holatda qat’iy axloqiy talab, qaysi holatda tanlov erkinligi borligini anglashiga, demak, axloqiy mas’uliyatni ongli qabul qilishiga zamin yaratadi.

2. Emotsional mexanizm axloqiy bilimni harakatga keltiruvchi «energiya» vazifasini bajaradi. Empatiyaning affektiv (boshqaning holatini his qilish) va kognitiv (uning sababini tushunish) komponentlari uyg‘unlashgan sari hamdardlik axloqiy xulqning ichki motiviga aylanadi. I.E.Bilbao ma’lumotlariga ko‘ra, empatiya rivoji zarar mezonining kuchayishi, yordam berish motivining mustahkamlanishi va adolat hissining o‘tkirlashuvi bilan bog‘liq. Axloqiy emotsiyalar tizimida ayb va uyat hissining nisbati ayniqsa muhim: xatti-harakatga qaratilgan moslashuvchan ayb hissi xatoni tuzatishga undaydi, shaxsga qaratilgan uyat hissi esa himoyaviy reaksiyalarni kuchaytirib, me’yorning ichki qabul qilinishiga to‘sqinlik qiladi.

3. Shaxsiy-identiklik mexanizmi axloqiy xulqqa barqarorlik baxsh etadi. H.Akram, J.Kingsford va T.Krettenauer tadqiqotlari 7–8 yoshdan

boshlab bola axloqiy sifatlarni shaxsning doimiy belgisi sifatida idrok eta boshlashini ko‘rsatadi: «U halol, chunki doim rost gapiradi». Bola o‘zini ham shu mezon bilan baholaydi: «Men halol bolamanmi?». Shu tariqa axloqiy xulq «shunday qilish kerak» degan tashqi talabdan «men shunday insonman» degan ichki tasdiqqa o‘tadi.

Mazkur mexanizmlarning o‘zaro munosabati quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

Mexanizm	**Psixologik mazmuni**	**Yosh dinamikasi**	**Tarbiyaviy ta’sir vositasi**
Kognitiv	Sabab–oqibat, niyat–oqibat, me’yor sohalarini farqlash	Qoida manbaidan qoida mazmuniga o‘tish	Vaziyatli tahlil, muqobil yechimlarni solishtirish
Emotsional	Affektiv va kognitiv empatiya, moslashuvchan ayb hissi, emotsiyalarni nomlash	Achinishdan ongli hamdardlikka o‘tish	Emotsional savodxonlik mashqlari, rolli o‘yinlar
Shaxsiy-identiklik	Axloqiy «men» obrazi, o‘ziga sodiqlik	7–8 yoshdan konkret identiklik shakllanadi	Ijobiy axloqiy obrazni mustahkamlash, xatti-harakatni shaxsdan ajratib baholash

Muallif pozitsiyasiga ko‘ra, ushbu mexanizmlar parallel emas, balki ketma-ket bog‘langan zanjir sifatida ishlaydi. Dastlab bola vaziyatdagi emotsional holatni idrok etadi («unga nima bo‘ldi?»), so‘ngra uni o‘zining axloqiy «men» obraziga bog‘laydi («men qanday inson bo‘lishni xohlayman?»), nihoyat, kutiladigan emotsiya orqali ichki natijani baholaydi («keyin o‘zimni qanday his qilaman?»). S.Ongli va T.Malti tadqiqotlari aynan kutiladigan emotsiyalar bolalarning bo‘lishish va yordam berish qarorlarini barqarorlashtirishini tasdiqlaydi. Zanjirning biror bo‘g‘ini zaif bo‘lsa, masalan, bola emotsiyani to‘g‘ri tanimasa yoki o‘zini «yomon bola» deb qabul qilgan bo‘lsa, axloqiy bilim xulqqa aylanmay qoladi.

Bu zanjirni harakatga keltiruvchi omil ijtimoiy muhitdir. U.Bronfenbrenner modeli bo‘yicha oila, maktab va tengdoshlar guruhi mikrotizimni, ularning o‘zaro aloqasi esa mezotizimni tashkil etadi. D.Abdukaxarova va G.Mamatova, Q.Kurambayeva, N.M.Musinova tadqiqotlari ham ota-onaning iliq va tushuntiruvchi tarbiya uslubi hamda adolatli maktab iqlimi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida qadriyat yo‘nalishlarini barqarorlashtirishini ko‘rsatadi. Milliy tarbiya an’analarimizda «uyat» va «el nima deydi» degan tashqi baho mezonining kuchliligi hisobga olinsa, bola bilan ishlashda uyaltirish o‘rniga tushuntirish va tiklashga asoslangan yondashuvni qo‘llash yanada muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Tahlil natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Kichik maktab yoshida axloqiy qadriyatlarning shakllanishi tashqi me’yorning ichki qadriyatga aylanish jarayoni bo‘lib, u kognitiv, emotsional va shaxsiy-identiklik mexanizmlarining integrativ ta’sirida kechadi.

2. Mazkur mexanizmlar «emotsional idrok – axloqiy “men” – kutiladigan emotsiya» zanjiri tarzida bog‘lanadi va bu zanjirning izchil ishlashi axloqiy bilimning barqaror xulqqa aylanishini ta’minlaydi.

3. Psixologik-pedagogik ta’sir uch tamoyilga tayanishi lozim: qoidani yodlatish o‘rniga real vaziyatlarni tahlil qilish; emotsiyalarni nomlash va empatiyani rivojlantirish; xatti-harakatni shaxsdan ajratib baholash («sen yomon emassan, lekin bu ishing noto‘g‘ri; endi qanday tuzatamiz?»).

4. Taklif etilgan model kichik maktab yoshidagi bolalar uchun ijtimoiy-psixologik trening dasturini ishlab chiqish va uning samaradorligini empirik tekshirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020 // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «“O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-158-son Farmoni, 11.09.2023 // lex.uz.

3. G‘oziyev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2010. – 360 b.

4. G‘oziyev E. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002. – 224 b.

5. Nishanova Z.T. va boshq. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya: darslik. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018. – 600 b.

6. Xolnazarova M.X., Muxliboyev M.Q. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – 208 b.

7. Do‘stmuhamedova Sh.A., Rasulova N.T. Rivojlanish psixologiyasi va differensial psixologiya. – Toshkent: Zamon poligraf, 2022. – 258 b.

8. Musinova N.M. Oilada o‘smirlarni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: PhD diss. avtoreferati. – Toshkent, 2024. – 24 b.

9. Abdukaxarova D., Mamatova G. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida qadriyat yo‘nalishlarini shakllantirish // Akademicheskiye issledovaniya v sovremennoy nauke. – 2025. – T. 4. – № 11. – B. 22–25.

10. Kurambayeva Q. O‘quvchilarda ijtimoiy va axloqiy xulq-atvor rivojlanishining ta’lim jarayonidagi o‘rni // Akademicheskiye issledovaniya v sovremennoy nauke. – 2025. – T. 4. – № 30. – B. 212–215.

11. Asilova S.X. O‘quvchilarda qadriyat yo‘nalganligining psixologik jihatlari // Journal of New Century Innovations. – 2025. – T. 79. – № 2. – B. 182–183.

12. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Педагогика, 1982. – 287 с.

13. Kingsford J.M., Hawes D.J., de Rosnay M. The moral self and moral identity: Developmental questions and conceptual challenges // British Journal of Developmental Psychology. – 2018. – Vol. 36. – № 4. – P. 652–666.

14. Krettenauer T. Development of moral identity: From the age of responsibility to adult maturity // Developmental Review. – 2022. – Vol. 65. – 101036.

15. Malti T., Latzko B. Children’s moral emotions and moral cognition: Towards an integrative perspective // New Directions for Child and Adolescent Development. – 2010. – № 129. – P. 1–10.

16. Ongley S.F., Malti T. The role of moral emotions in the development of children's sharing behavior // Developmental Psychology. – 2014. – Vol. 50. – № 4. – P. 1148–1159.

17. Prencipe A., Helwig C.C. The development of reasoning about the teaching of values in school and family contexts // Child Development. – 2002. – Vol. 73. – № 3. – P. 841–856.